

УДК 343.985:343.147:343.627:343.345

Басиста І. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінально-правових дисциплін та оперативно-розшукової діяльності факультету № 3 Національної академії внутрішніх справ, м. Івано-Франківськ;
Розкошинська С. О. – кандидат юридичних наук, викладач кафедри теорії та історії держави і права навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ;
Максимів Л. В. – кандидат юридичних наук, науковий співробітник наукової лабораторії з проблем досудового розслідування навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ ОСВІДУВАННЯ ТА ОГЛЯДУ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ ДЛЯ ЗАНЯТТЯ ЖЕБРАЦТВОМ

Висвітлено загальні процесуальні вимоги до провадження освідування та огляду. Розкрито тактичні особливості реалізації цих невербальних слідчих (розшукових) дій у процесі розслідування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Ключові слова: освідування, огляд, жебрацтво, дитина, невербальні слідчі (розшукові) дії, кримінальне провадження, слідчий, прокурор, докази, досудове розслідування.

Речі, тобто предмети матеріального світу, які перебувають у будь-яких агрегатних станах, у процесі взаємодії матеріально відображають один одного. Після взаємодії на обох об'єктах виникають сліди відображення: об'ємні й поверхневі, нашарування і відшарування, тиску і ковзання, відділення і поділу, периферичні та локальні, видимі та мало видимі. Речі є

джерелом елементарних матеріальних відображень, що відображають фактичні дані, інформацію про злочин в очевидній (видимій) або прихованій формі. Для виявлення сліду і зчитування відображеної інформації достатньо спостереження, дотику, нюху або слуху, тобто органолептичних засобів, що є прийомми чуттєвого пізнання. Якщо сліди відображення перебувають поза межею чуттєвого сприйняття (невидимі), то для їх виявлення застосовують відповідні технічні засоби (мікроскопія, спектроскопія, хроматографія тощо), спрямовані на розширення чуттєвого пізнання. Тактичні засоби, основою яких є чуттєві засоби збирання інформації, називають органолептичними, а засновані на них слідчі (розшукові) дії – нонвербальними [1, с. 326–327].

Серед нонвербальних слідчих (розшукових) дій, націлених на отримання доказової інформації з матеріальних джерел, які найчастіше застосовують під час розслідування кримінальних правопорушень щодо використання малолітніх дітей для заняття жебрацтвом, на нашу думку, потрібно виділити освідчування та огляд.

Відповідно до ст. 241 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, слідчий або прокурор здійснює освідчування підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на його тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет (якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу). Освідчування здійснюють на підставі постанови прокурора і за потреби залучають судово-медичного експерта або лікаря. Якщо процес супроводжується оголошенням освідчуваної особи, то його зобов'язана виконувати особа тієї ж статі, за винятком проведення процедури лікарем і за згодою самої особи. Таким чином, слідчий або прокурор не має права бути присутнім під час освідчування особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголошення. Перед початком згаданої процедури особі пред'являють постанову прокурора. Після цього їй пропонують добровільно пройти освідчування, а в разі відмови – процедуру проводять примусово. Освідчування не допускає дій, які принижують честь і гідність особи або є небезпечними для її здоров'я. В разі необхідності за допомогою фотографування, відеозапису чи інших технічних засобів фіксують наявність або відсутність на тілі особи, яка підлягає цій процесуальній дії, слідів кримінального правопорушення чи особливих прикмет. Зображення, демонстрація яких може бути образливою для

освідуваної особи, зберігають в опечатаному вигляді та надають виключно суду під час судового розгляду. Про проведення освідування обов'язково складають протокол згідно з вимогами КПК України. Особі, освідування якої проводили примусово, надають копію протоколу [2].

На нашу думку, таке формулювання норми чинного КПК України сприятиме усуненню проблем, які були наявні в практичній діяльності слідчих підрозділів в умовах дії Кримінально-процесуального кодексу 1960 року.

Так, К. О. Чаплинський констатує протилежність поглядів науковців та підсумовує результати емпіричних досліджень щодо освідування, зауважуючи, що однією з гострих проблем, пов'язаних з цією процесуальною дією, була допустимість застосування примусу (передусім фізичного впливу) до учасників процесу, які відмовлялися від освідування. Учені по різному визначали коло учасників, що підлягали освідуванню за нормами тогочасного Кодексу. Критичними вважали твердження законодавця стосовно процесуальної можливості проводити освідування свідка, оскільки у кримінально-процесуальних кодексах Білорусії, Казахстану, Киргизії це не передбачено [3, с. 86–88].

Нами встановлено, що можливість і правові підстави застосування слідчим фізичного впливу до освідуваного мало як прихильників, так і противників. Думки науковців щодо можливості освідування свідка також розподілялися на «за» і «проти». Однак ми вважаємо, що відповідно до вимог ст. 193 Кримінально-процесуального кодексу 1960 року, свідок однозначно підлягав освідуванню.

Деякі дослідники зараховували освідування не до окремої процесуальної дії, а до різновиду слідчого огляду [4, с. 260], що неприпустимо ні тоді, ні на сучасному етапі. Слушною є думка М. В. Салтевського про те, що освідування – це досить наближена до слідчого огляду самостійна дія [1, с. 335].

На сьогодні більшість означених вище проблем у процесі освідування було розв'язано шляхом унормування в чинному КПК України таких положень:

у ч. 1 ст. 241 передбачено мету освідування – виявлення на тілі підозрюваного, свідка чи потерпілого слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу;

згідно з ч. 4 ст. 241, під час згаданого заходу дозволено застосовувати фотографування, відеозапис чи інші технічні засоби; чітко унормовано коло осіб, які підлягають освіддуванню, як-от підозрюваний, свідок чи потерпілий;

правовою підставою для здійснення освіддування є постанова прокурора, а в ч. 3 ст. 241 передбачено випадки проведення примусового освіддування.

Результати дослідження кримінальних проваджень (кримінальних справ) засвідчують, що в процесі розслідування такого кримінального правопорушення, як використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, у слідчого найчастіше виникає потреба у проведенні освіддування саме підозрюваного. На другому місці за частотою слідчої необхідності щодо проведення цієї процедури перебуває малолітній потерпілий.

Освіддування підозрюваного спрямовано на встановлення наявності в нього особливих прикмет (рубців, татуювань тощо), на які вказують свідки. У вказаному кримінальному правопорушенні у слідчого виникає необхідність освіддувати підозрюваного на предмет відсутності в нього певних частин тіла (переважно кінцівок), що часто буває лише удаваним для введення оточуючих в оману.

Таким чином, постає складна слідча ситуація, яка не має однозначного алгоритму дій ні в науковій літературі, ні в методичних рекомендаціях, ні у практиці діяльності слідчих підрозділів. Як повинен діяти слідчий, коли всі свідки зазначають, що у підозрюваного були відсутні певні частини тіла, а насправді є фактичне підтвердження, що це лише імітація, учинена підозрюваним для власного ефективного збагачення?

Вважаємо, що такий підозрюваний однозначно підлягає освіддуванню відповідно до вимог ст. 241 КПК України. Після проведення цієї слідчої (розшукової) дії його необхідно додатково допитати щодо розбіжностей у показаннях свідків про відсутність певних частин тіла у нього та встановленої їх наявності під час провадження освіддування.

Таку ситуацію можна зарахувати до різновиду конфліктних, що супроводжує 78 % випадків проведення всіх освіддувань. Зважаючи на це, слідчий повинен використовувати у процесі здійснення освіддування підозрюваного такі тактичні прийоми:

спостереження за поведінкою освіддуваного, що дозволить вчасно змінити напрям і тактику здійснюваних слідчим дій;

спостереження за фізичним і психічним станом допоможе у виборі оптимальних способів встановлення психологічного контакту;

визначення негативних обставин, що дозволить успішно викрити інсценування [3, с. 103].

Варто зауважити, що освідчування малолітнього потерпілого також має низку особливостей. Досить часто для заняття жебрацтвом підозрювані використовують малолітніх із вродженими фізичними чи психічними вадами, які мають зовнішній прояв. Це можуть бути діти, в яких відсутні певні частини тіла (рука, нога, фаланги пальців) або хворі на синдром Дауна.

Хвороба Дауна – одна із форм олігофренії, за якої затримка розумового та фізичного розвитку поєднується зі своєрідним соматичним синдромом і зовнішнім виглядом хворого, порушенням діяльності залоз внутрішньої секреції та нерідко низкою вад. Для цього захворювання найбільш типовими характеристиками є зменшений розмір черепа і плоска потилиця, косе розташування очей, широке запавше перенісся, напіввідкритий рот, деформовані вуха, виступ нижньої щелепи вперед. Зовнішній вигляд хворих настільки типовий, що їх часто називають «дітьми однієї матері» [5, с. 695].

Якщо свідки зазначають, що малолітній потерпілий мав саме такий типовий вигляд, то доцільно провести освідчування з метою встановлення у нього описаних вище особливих прикмет.

Наступною нонвербальною слідчою (розшуковою) дією, що спрямована на збір доказів у аналізованих кримінальних провадженнях є огляд. Відповідно до ст. 237 КПК України, його проводить слідчий або прокурор для виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення [2].

На підставі вимог наведеної норми Кодексу очевидно, що слідчий має право залучати потерпілого до огляду. Однак, оскільки потерпілий є малолітнім, то вважаємо недоцільним виконання цього повноваження.

Згідно зі здійсненим аналізом кримінальних проваджень (кримінальних справ), найчастіше у процесі розслідування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом об'єктом огляду є місцевість, речі та документи. Передусім це пов'язано з тим, що вказане кримінальне правопорушення вчиняють на певній місцевості (пішохідна зона, подвір'я біля церков, підземні переходи,

приміщення та прилегла територія авто- і залізничних вокзалів). Також місце події може бути «рухомим», коли йдеться про вчинення злочину в трамвайних вагонах, автобусах, тролейбусах і у вагонах поїздів тощо [6, с. 173].

Під час розслідування аналізованого кримінального правопорушення зазвичай співпадають місце події і місце злочину, адже сліди переважно виявляють там, де і було вчинено кримінальне правопорушення.

Огляд місця події передбачає вибір слідчим методу просторового огляду. Найбільш ефективним є вибірковий метод, адже тоді огляду підлягають лише ті ділянки місцевості, на яких, на думку слідчого, локалізовано найбільше слідів та об'єктів, що стосуються місця події. Також виправданим буде ексцентричний спосіб, оскільки часто на початку огляду важко буває визначити межі місця події [7, с. 297–298].

До тактичних вимог, яких повинен дотримуватися слідчий у процесі огляду, потрібно зарахувати своєчасність (проведення слідчої (розшукової) дії одразу після виникнення необхідності; єдиноосібне керування цим процесом (підпорядкування інших учасників слідчому); об'єктивність та повнота огляду (всебічне обстеження всієї обстановки, слідів і речових доказів); плановірність заходу (дотримання певного порядку в діях слідчого: визначення меж огляду, послідовність дій та об'єктів, які необхідно оглянути, дотримання тактичних й організаційних прийомів огляду); застосування науково-технічних засобів і суворе дотримання криміналістичних правил поводження з матеріальними джерелами доказової інформації [8, с. 153–154].

Виконанню названих вимог буде сприяти планування слідчим огляду місця події, що є досить специфічним. Огляд місця події фактично постає однією з небагатьох слідчих (розшукових) дій, яку зазвичай завчасно не планують і не складають письмові плани його проведення. Це пов'язано з невідкладністю огляду, що передбачає негайне проведення процедури після отримання відомостей про вчинення кримінального правопорушення. Слідчий планує огляд уже на місці події, тобто після отримання первинної інформації про вчинене кримінальне правопорушення і обстановку. В такому разі слідчий подумки складає план дій, що насамперед передбачає виконання тактичних задач огляду місця події, а

також має містити наукові задачі, фіксацію слідів та інших речових доказів тощо [9, с. 174–177].

Після проведення організаційно-підготовчих заходів слідчий безпосередньо розпочинає огляд, під час якого ознайомлюється з обстановкою, висуває версії стосовно події злочину (робочий етап). Якщо його діяльність на підготовчому етапі має організаційний характер, то на робочому – набуває дослідницького характеру [3, с. 65].

У процесі реалізації робочого етапу огляду місця події або ділянки місцевості, де підозрюваний використовував малолітню дитину для заняття жебрацтвом, увагу варто зосередити на відшуванні грошей та інших цінностей, які підозрюваний отримав від зазначеної протиправної діяльності та здійснити їх детальний огляд. Також на місці події можуть бути залишені підручні засоби для сидіння, дитячий візок тощо, огляд яких проводять в межах загального огляду. За необхідності більш ретельного вивчення слідів можна здійснити огляд деяких предметів, що передбачає складання окремого протоколу [8, с. 156].

У процесі огляду місця події під час розслідування зазначеного кримінального правопорушення можна первинно з'ясувати, як саме підозрюваний випрошував у сторонніх осіб матеріальних цінностей. Якщо підозрюваний на відстані контролював дії малолітнього, який самостійно випрошував матеріальні цінності, то час перебування такого підозрюваного на місці події встановлюють на підставі кількості змін матеріальної обстановки, кількості слідів ніг, наявності решток їжі, випивки, слідів перевдягання, відпочинку, куріння тощо. На місці події підозрюваний обов'язково залишає одорологічні (запахів) сліди [1, с. 341].

Інструментом, завдяки якому встановлюють логічний зв'язок між знайденими предметами і діями осіб, притягнених до злочину, та іншими доказами, є причиново-наслідковий зв'язок. Тобто, якщо в цьому контексті розглядати комплекс обставин події та складові об'єкти, пов'язані зі злочином, то можна встановити, що всі вони є наслідками певних причин. Здійснення аналізу таких наслідків постає підставою для осягнення першої (початкової) причини, а отже для встановлення шуканого. Узагальнення результатів аналізу дає змогу слідчому накопичувати інформацію, синтезувати її за допомогою встановлення причинових зв'язків, що слугують засадами для формування уявної моделі події. Характер і обсяг

доказової інформації зумовлюють повноту й обґрунтованість уявної моделі. Кожна модель події має певний ступінь правдоподібності, що зумовлено, з одного боку, наявною інформацією, а з іншого – обставинами, які необхідно з'ясувати для встановлення об'єктивної істини. Якщо обставини є чітко вираженими, то обґрунтованість наявної версії щодо події злочину, буде вагомішою, а її уявна модель – більш повною [10, с. 225–226].

Отже, ретельно проведений слідчим огляд місця події під час розслідування такого кримінального правопорушення, як використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, надасть слідчому можливість сформулювати обґрунтоване припущення про підозрюваних осіб та їхню кількість, ступінь родинних зв'язків потерпілого та підозрюваного, факт застосування насильства, наявність попередньої змови групи чи організованої групи осіб тощо. Ці відомості можуть стати базисом для правильної кваліфікації слідчим учиненого кримінального правопорушення та здійснення об'єктивного розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – Київ : Кондор, 2005. – 588 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg>. – Назва з екрана.
3. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія / К. О. Чаплинський. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2010. – 560 с.
4. Шеремет А. П. Криміналістика : навч. посіб. / А. П. Шеремет. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – 472 с.
5. Большая медицинская энциклопедия : в 36 томах / под ред. А. Н. Бакулева. – Изд. 2-е. – Т. 8 : Горечи – Десмургия. – М. : БСЭ, 1958. – 1184 с.
6. Криміналістика : навч. посіб. / за заг. ред. Є. В. Пряхіна. – Львів : Льв. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 540 с.
7. Маркусь В. О. Криміналістика : навч. посіб. / В. О. Маркусь. – Київ : Кондор, 2007. – 558 с.

8. Гора І. В. Криміналістика : навч. посіб. / І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник. – Вид. 4-те, випр. та доповн. – Київ : Паливода А. В., 2007. – 236 с.

9. Разумов Э. А. Практическое руководство по криминалистике : учеб.-практ. пособие / Э. А. Разумов ; под ред. И. П. Красюка. – Киев : ЭлитПринт, 2011. – 465 с.

10. Криміналістика : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / кол. авт.: В. М. Глібко, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Київ : Ін Юре, 2001. – 684 с.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2016
